

Makbul Yurttaştan Ucuz İşgücüne: Çocukluğun Ekonomi Politikası

Sevinç Koçak¹

Giriş

On dört yaşındaki bir çocuk, sabahın erken saatlerinde bir işyerinde ağır ve tehlikeli koşullarda çalıştırılabilir. Çalıştırılırken “meslek öğrenen genç”, “cırak” ya da “ara eleman” olarak tanımlanır ama yaptığı işe ilişkin haklar ve güvenceler söz konusu olduğunda çocuk olduğu hatırlatılır. Siyasal karar alma süreçlerine katılmak, oy kullanmak ya da yaşamına ilişkin konularda tek başına karar vermek istediğinde henüz çocuktur. Ama kanunda suç olarak tanımlanan bir fiili işlediğinde yetişkinler gibi cezalandırılarak yıllarca hapisanede tutulabilir. Tek başına yurt dışına çıkamaz, hukuki işlemler için ebeveyn onayı gerekir ama evlendirildiğinde yetişkin kabul edilir ve ebeveyn de olabilir. 18 yaşına kadar alkollü mekânlara giremez, araç kullanamaz ama üretim sürecine katılmasının, tam zamanlı çalışmasının ve yetişkin sorumlulukları üstlenmesinin önünde yasal bir engel yoktur. Aynı yaştaki çocuklarla ilgili, birbirine tamamen zıt tanımlar nasıl yapılabilir? Bu sınırları kim belirliyor? Çocukluğun tanımını gelişimsel özellikler, bilimsel veriler mi belirliyor yoksa dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik ihtiyaçları mı?

Bu durumu hukuki bir tutarsızlık ya da siyasal iktidarın çifte standardı olarak görmek, çocukluğun yeniden tanımlanmasına ilişkin yapısal dönüşümü görünmez kılar. Aslında bu durum, çocukluğun nasıl tanımlandığına ilişkin daha derin bir ideolojik tercihin göstergesidir. Çocukluk, kendine özgü gelişimsel özellikleri olan bir yaşam evresidir. Ama bu evrenin hukuki, toplumsal ve siyasal karşılığı her tarihsel dönemde farklı biçimlerde tanımlandı. Ve her dönem, kendi siyasal ve ekonomik ihtiyaçlarına uygun bir çocukluk ideolojisi üretti.

Modern çocukluk anlayışı da bu tarihsel yeniden inşa süreçlerinden biriydi. Ama önceki dönemlerden farklı olarak çocukluğu ekonomik işlevinin yanı sıra haklarıyla da tanımlamaya başladı. Çocuk hakları alanındaki uzun mücadelelerin,

¹ sevinckocakmail@gmail.com

zorunlu eğitimin yaygınlaşmasının ve uluslararası insan hakları hukukunun etkisiyle çocuk, hak sahibi bir özne olarak kabul edilmeye başlandı. Uluslararası standartlar da bu hak temelli yaklaşımın dünya genelinde ortak bir referans hâline gelmesini sağladı. Bugün, çocukluk yeniden tartışmaya açılıyor ve çocuk haklarının ihlal edilmesinden öte, daha köklü bir dönüşüme işaret ediyor. Peki, bugün çocukluğu kim, hangi ihtiyaçlarla ve kimin yararına yeniden inşa ediyor?

Çocukluğun Tarihsel Seyri: Modern Çocukluğun Doğuşu

Bugün çocukluk üzerine yürütülen tartışmalar çoğu zaman çocukların ve çocukluğun değiştiği varsayımından hareket ediyor. Oysa tarihsel süreç ve bilimsel yaklaşım tersini gösteriyor. Değişen çocuklar mıydı yoksa toplumsal yapılar mı? Ya da değişen bu yapıların çocuklara ne ölçüde ihtiyaç duyduğu ve çocukluğu tanımlama biçimleri miydi?

Philippe Aries'in 1960'larda ortaya koyduğu çocukluğun tarihsel olarak inşa edildiği tezi, sonraki yıllarda çocukluk tarihi alanında yürütülen birçok araştırmaya dayanak oluşturdu. Aries'in tezleri birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiş ve önemli ölçüde revize edilmiş olsa da (Heywood, 2003, s. 19-28), çocukluğun tarihsel olarak değişen bir toplumsal kategori olduğu yaklaşımı, bugün çocukluk araştırmalarının temel kuramsal çerçevelerinden biri olmayı sürdürüyor.²

Antik Yunan'da çocuk, polis devletinin gelecekteki yurttaşı olarak görülüyordu. Eğitimin temel amacı da iyi bir yurttaş ve iyi bir asker yetiştirmekti. Çocukluk, ayrı bir evre olarak görülüyor, yetişkinliğe hazırlık süreci olarak değerlendiriliyordu (Stearns, 2018, s. 33-38). Eski Roma'da çocukluk, aile reisi olan babanın otoritesi altında tanımlanan hukuki bir statüydü. Roma hukukunun temel kavramlarından biri olan *patria potestas*, aile reisinin otoritesi altındaki çocuklar üzerindeki geniş hukuki yetkisini ifade ediyordu. Bu yetki çocuğun ailedeki konumunu, malvarlığıyla ilişkisini, hukuki statüsünü belirliyordu (Karadeniz Çelebican, 2020).

Orta Çağ'da çocukluk algısı büyük ölçüde dinin belirleyici etkisi altında şekillendi. Çocuklukla yetişkinlik arasındaki sınırlar bugünkü kadar belirgin değildi. Hristiyanlıkta ilk günah öğretisi çocukluğa ilişkin düşünceleri etkilerken, çocuk ahlâki olarak eğitilmesi ve denetlenmesi gereken bir varlık olarak görüldü (Stearns, 2018, s. 115-117). Yüksek çocuk ölümleri, kısa yaşam beklentisi ve üretimin büyük ölçüde aile içinde gerçekleşmesi de çocukların küçük yaşlardan itibaren gündelik yaşamın ve üretimin parçası olmasına yol açıyordu. Çocuklar

² Aries'in Orta Çağ'da çocukluk duygusunun bulunmadığı yönündeki tezi daha sonra birçok tarihçi tarafından eleştirildi. Eleştirenlerden biri olan Colin Heywood, Aries'in Orta Çağ'da çocukluğun bulunmadığı sonucuna ulaşmasının, modern çocukluk ölçütlerini geçmiş toplumlara uygulamasından kaynaklandığını ifade ediyor. Heywood'a göre Orta Çağ'da çocuklukla yetişkinlik arasındaki sınırlar bugünkü kadar belirgin değildi. Ama bu durum, çocukların ayrı bir gelişim evresi olarak algılanmadığı ya da yetişkinlerin çocukluğa ilişkin hiçbir farkındalığa sahip olmadığı anlamına gelmez. Bugün çocukluk tarihi alanında ağırlık kazanan yaklaşım, çocukluğun belirli bir tarihte icat edilmediği, her tarihsel dönemde farklı toplumsal, ekonomik ve kültürel koşullar içinde yeniden tanımlandığı yönünde.

tarımda, zanaatta ve ev içi işlerde çalışıyor, yetişkinlerin dünyasına erken yaşlarda dahil oluyor ve yaşlarına göre farklılaşan sorumluluklar üstleniyorlardı (Tan, 1989, s. 75-78). Çocukluk anlayışındaki en önemli kırılma Rönesans ve Aydınlanma'yla birlikte başladı. Bilimsel gelişmeler, kentleşme, burjuvazinin yükselişi, bireyin önem kazanmaya başlaması ve toplumsal yaşamdaki dönüşümler çocukluğa bakışı da değiştirdi.

Jean-Jacques Rousseau'nun *Emile* ya da *Eğitim Üzerine* adlı çalışması bu dönüşümün önemli referanslarından biri olarak kabul edildi. Rousseau, çocuğun yetişkinin eksik ya da küçük bir kopyası olarak görülmesine itiraz yükseltti. Çocukluğu, kendine özgü gelişim yasaları olan ayrı bir yaşam evresi olarak tanımladı. Eğitim de çocuğun doğal gelişimini desteklemeye dayanmalıydı (Rousseau, 2009, s. 12-35). Bu bakış açısı, modern çocukluk paradigmasının en önemli düşünsel kırılmalarından biriydi.³

Modern çocukluk paradigması sadece düşünsel bir dönüşümün ürünü olarak yorumlanamaz. Aynı dönemde ekonomik yapı da köklü biçimde değişiyordu. Tarımsal üretimden sanayi üretimine geçişle birlikte çocuk emeği fabrikalara taşındı. Uzun çalışma saatleri, düşük ücretler ve ağır çalışma koşulları yaygınlaştı. Çocuk emeği sömürsüne karşı işçi hareketleri ve çocuk hakları mücadelesi de bu dönemde güç kazandı. 1833 Fabrika Yasası'yla İngiltere'de çocukların çalışma sürelerine sınırlamalar getirilmesi ve eğitimin çalışma düzenlemelerine dâhil edilmesi, bu mücadelenin sonuçlarından biri oldu (Thompson, 2004, s. 380-412).

Sanayileşme, daha karmaşık üretim süreçlerine ve nitelikli işgücüne duyulan ihtiyacı da artırdı. Böylece okul, sanayi toplumunun ihtiyaç duyduğu bilgi ve becerileri kazandıran temel kamusal bir kurum hâline geldi (Stearns, 2018, s. 95-115), bu süreç ulus-devletlerin yükselişiyle birlikte daha da hızlandı. Zorunlu eğitim yaygınlaştı. Okul ortak dilin, ortak kültürün ve yurttaşlık bilincinin üretildiği temel kurum olarak örgütlendi. Çocukluk artık aile içinde yaşanan bir dönem olmaktan çıktı, devletin doğrudan müdahale ettiği, düzenlediği ve denetlediği bir kamusal alan hâline geldi.

Modern çocukluğun oluşumunda ekonomik dönüşüm kadar aile yapısındaki değişimler de etkili bir rol oynadı. Kentleşme, orta sınıfın büyümesi, çekirdek aile modelinin yaygınlaşması, anne-babayla çocuk arasındaki ilişkileri dönüştürdü. Modern çocukluk anlayışını güçlendiren gelişmelerden biri de sağlık alanındaki gelişmelerdi. Aşıların yaygınlaşması, salgın hastalıkların kontrol altına alınması, beslenme ve hijyen koşullarının iyileşmesiyle bebek ve çocuk ölümleri önemli ölçüde azaldı.

³ 20. yüzyılın ilk yarısında Jean Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı (Piaget, 1999), Rousseau'nun ortaya koyduğu anlayışı bilimsel bir çerçevede güçlendirdi. Piaget, çocukların dünyayı yetişkinlerden farklı bilişsel süreçlerle anlamlandığını ortaya koydu. Böylece çocukluğun kendine özgü gelişimsel özellikleri yalnızca pedagojik bir düşünce olmaktan çıkarak gelişim psikolojisinin temel kabullerinden biri hâline geldi.

Böylece modern çocukluk, birbirini besleyen birçok dönüşümün kesişiminde oluştu. Sanayileşme, zorunlu eğitim, ulus-devletin güçlenmesi, kentleşme, aile yapısındaki değişimler, çocuğun gelişimine ilişkin yeni bilimsel çalışmalar bu sürecin parçaları.

Neil Postman'a göre modern çocukluk, okuryazarlığın yaygınlaşması ve bilgiye erişimin kolaylaşmasıyla yakından ilişkiliydi. Okul, çocukların henüz erişemediği bilgiyle yetişkinlerin sahip olduğu bilgi arasındaki sınırı kuran temel kurumlardan biri hâline geldi (Postman, 1995, s. 35-52). Postman daha sonra televizyonun bu ayrımı zayıflattığını ve çocukların, yetişkinlerin sahip olduğu bilgiye daha erken yaşlarda erişmesini sağlayarak modern çocukluğun sınırlarını aşındırdığını savundu (Postman, 1995, s. 97-120). Bu düşünce tartışmalı olsa da çocukluğun bilgiye erişim biçimlerini ve toplumsal kurumlarla ilişkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren çocukluk giderek eğitim, gelişim ve korunma ekseninde şekillenmeye başladı. Çocuk hakları mücadelesi 20. yüzyılda uluslararası bir nitelik kazandı. Çocuk hakları tarihinde pek gündemleştirilmese de Ekim Devrimi sonrası 1918'de Moskova'da kabul edilen Çocuk Hakları Bildirgesi, çocuğu toplumsal haklara sahip bir özne olarak ele alan ilk metindi (Moskova Çocuk Hakları Bildirgesi, 1918).⁴

1924 Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi ve 1959 BM Çocuk Hakları Bildirgesi'yle çocukların korunması, gelişimi ve hakları uluslararası düzeyde giderek daha kapsamlı biçimde tanımlandı. 1989 tarihli Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme de bu tarihsel birikimi kapsamlı ve bağlayıcı bir uluslararası norm hâline getirdi. Böylece çocukluk, gelişimsel bir evre olarak uluslararası hukukta güvence altına alındı.

Bütün bu tarihsel dönüşümler, çocukluğun hiçbir zaman durağan bir kategori olmadığını gösteriyor. Çocukluğun nasıl tanımlandığı, her dönemde toplumun nasıl bir insan ve nasıl bir gelecek tasarladığıyla yakından ilişkili olmuştur.

Osmanlı'dan Günümüze Yaşadığımız Coğrafyada Çocukluk

Çocukluğun tarih boyunca sürekli yeniden tanımlanması, dönüşümün her toplumda aynı biçimde gerçekleştiği anlamına gelmiyor. Her toplum, kendi siyasal tarihi, ekonomik yapısı ve toplumsal dinamikleri doğrultusunda kendine özgü bir çocukluk anlayışı geliştirdi. Batı'da sanayileşme, kentleşme ve ulus-devletin

⁴ Batı merkezli çocuk hakları tarihinde ve BM referanslı resmi anlatılarda, çocuğu hak sahibi bağımsız bir özne olarak tanımlayan ilk uluslararası metin genellikle 1924 Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi veya 1989 BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme olarak kabul edilir. Ancak bu yaklaşım, Soğuk Savaş dinamiklerinin de etkisiyle, Ekim Devrimi'nin hemen ardından (Şubat 1918) Moskova'da ilan edilen Moskova Çocuk Hakları Bildirgesi'ni göz ardı eder. BM eksenli ana akım literatürün aksine, çocuğu toplumsal, kamusal ve hukuki haklara sahip özerk bir özne olarak kurgulayan tarihsel açıdan bilinen ilk metin Moskova Çocuk Hakları Bildirgesi'dir.

yükselişiyle şekillenen modern çocukluk anlayışı, bu coğrafyada da kendi tarihsel koşulları içinde gelişti.

Türkiye’de bugünün çocukluk algısını kavrayabilmek için Osmanlı’nın son döneminde başlayan dönüşüme bakmak gerekir. Klasik Osmanlı toplum yapısında çocukluk, büyük ölçüde aile, mahalle ve din ekseninde tanımlanan bir yaşam evresiydi. Çocuğun eğitimi sıbyan mektepleri ve geleneksel usta-çırak ilişkisi içinde şekilleniyordu. Çocuk, aile düzeninin ve üretim yaşamının doğal bir parçası olarak görülüyordu (Onur, 2005, s. 45-72).

Osmanlı’da çocukluk algısının dönüşümü 19. yüzyılda Tanzimat’la birlikte başladı. Modernleşme çabaları, çocukluğu aileyi ilgilendiren bir mesele olmaktan çıkarak devletin müdahale alanına taşıdı. Eğitim kurumlarının yeniden düzenlenmesi, çocuklara yönelik yayınların ortaya çıkması ve kamu yönetimindeki reformlar, çocukluğun yeni bir toplumsal ve siyasal anlam kazandığının göstergeleriydi. Çocuk artık geleceğin devletini ve toplumunu taşıyacak kuşak olarak görülmeye başlanmıştı (Onur, 2005, s. 95-115).

Bu anlayış II. Meşrutiyet döneminde daha belirgin bir ideolojik çerçeveye kavuştu. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı kriz ortamında, imparatorluğun geleceğini kurtaracak yeni nesilleri yetiştirmek stratejik alanlardan biri olarak ele alındı. Cumhuriyet’in çocuk politikalarının üzerine inşa edileceği kurumsal ve düşünsel zemin, büyük ölçüde Osmanlı’nın son döneminde oluşmaya başladı.

1923-1938 arası dönemde çocukluk, bu kez ulus-devlet inşasının merkezine yerleşti. Yeni kurulan ulus-devlet kendine uygun vatandaş prototipini çocuklar üzerinden kurgulamayı hedef olarak belirledi. İlk eğitim programının temel ilkelerini bilimsellik, karma eğitim, laikleşme, millileştirme, modernleştirme, birlik ve disiplin oluşturmuyordu (Hesapçioğlu, 2009, s. 125). Milli Eğitim, feodal yapıdan ulus-devlete geçişte yüzü Batı’ya dönük modern ama millileştirilmiş bir toplum kurgusunun ana düzenleyicisi işlevi gördü. Ulusal içerik kazandırılan tarih, coğrafya, beden eğitimi dersleri ve marş söyleme gibi pratikler, ulus-devletin kendisini çocuklar nezdinde yeniden üretmesinin temel araçlarına dönüştü (Bumin, 2013, s. 79). Milli simgeler (marş, bayrak, bayramlar, ulusal önderler, törenler) ile ulusal dayanışma, aidiyet, ortak kimlik bilincini güçlendirmek amaçlandı (İnal, 1999, s. 198-199). Bu kurgunun doğal bir sonucu olarak, Cumhuriyet’in ilk milli bayramı da Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı olmalıydı.

1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu’yla (430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1924) eğitim devlet denetimine alındı ve medreseler kapatıldı. 1928’de anayasal değişikliklerle devletin dini niteliğine ilişkin hüküm kaldırıldı, 1937’de laiklik Anayasa’ya girdi (Kap, 2014, s. 58). Dönemin çocuk yayıncılığı (Çocuk Sesi, Ateş, Yavrutürk, Cumhuriyet Çocuğu) vatan sevgisi ve Türklük bilincini işlerken, 1927’de açılan Kız Enstitüleri ve 1933 yılında uygulamaya konulan “Öğrenci Andı” hem cinsiyet rollerini hem de ideal yurttaş profilini şekillendiren temel kurumlar hâline geldi (Öztan, 2013, s. 128-

132, 154-160). Tüm ulus-devletleşme süreçlerindeki gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin de kuruluş ideolojisi tekçi devlet inşası üzerinden ilerlerken, buna uygun olmayan kimliklerin de bertaraf edilmesi hedeflendi.

Cumhuriyet'in ideal Türk çocuğu kurgusundaki bir diğer kritik aşama, kır nüfusunun ve köy çocuklarının "modernleştirilmesi" hedefiydi. 1940 yılında kurulan Köy Enstitüleri, köy çocuklarını teorik ve pratik bilgilerle (ziraat, hayvancılık, kültür) donatarak kendi köylerine öğretmen olarak göndermeyi ve toplumsal dönüşümü kırsaldan başlatmayı amaçladı (Öztan, 2013, s. 172-179).

1940'ların sonundan itibaren iç ve dış siyasetteki değişimler çocukluk politikalarına da yansdı. 1948'de Din Bilgisi dersleri seçmeli olarak müfredata dönerken, 1949'da çıkarılan 5387 sayılı Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun'la (5387 sayılı Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun, 1949) alanın hukuki çerçevesi çizilmeye başlandı.

1960-1980 yılları arasında sınıfsal mücadelenin yükselişe geçmesi ve toplumsal dönüşüm arayışları, alternatif çocukluk kurgusunu da besledi. Buna paralel olarak alternatif çocuk yayınları da çoğalmaya başladı.

1972 yılında 'Öğrenci Andı'na, "*Ne mutlu Türküm diyene*" bölümü eklendi (İlkokullar Yönetmeliği, 1972, md. 78). 1974 yılında, seçmeli devam eden "Din" dersinin yanında, zorunlu "Ahlâk" dersi müfredata girdi (T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, 1974, s. 301-308).

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nden sonra yeni toplumsal inşa süreci tüm hızıyla başladı. 1982 Anayasası'nın 24. maddesiyle din eğitimi ve öğretimi zorunlu hale getirildi, Din dersi Ahlâk dersiyle birleştirilerek, Türk-İslam sentezi eğitimin merkezine yerleştirildi. (Gök, 1999, s. 80-84)

1989 yılında kabul edilen BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'yi, Türkiye 1990 yılında imzaladı, 1994'te TBMM'de onayladı. Ama azınlık çocukların dil, eğitim ve kültür haklarını içeren 17, 29 ve 30. maddelere çekince koydu (Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun, 1994; Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, 1995).

90'lı yıllarda devletin Kürtlere yönelik uyguladığı savaş politikaları sonucunda çok sayıda çocuk yaşamını yitirdi, çoğu kamu görevlisi olan failer ya hiç yargılanmadı ya da göstermelik yargılamalar sonucunda cezasız bırakıldı (Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 2020, s. 12-28)

28 Şubat 1997 sonrasında, eğitimde yeni bir restorasyonla yapısal değişiklikler yapıldı, zorunlu eğitim 8 yıla çıkarılarak imam hatip okullarının orta kısımları kapatıldı (4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1997, md. 1-2).

2000'li yıllardan itibaren çocukluk politikalarında yeni bir evreye geçildi. 2012 yılında getirilen 4+4+4 eğitim sistemiyle zorunlu din derslerinin yanı sıra çok

sayıda seçmeli din dersi müfredata eklendi. İmam Hatip ortaokulları ve liseleri yeniden açıldı, ÇEDES (Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum) benzeri protokollerle okullara “manevi danışman” adı altında din görevlilerinin atanması, çocukluk alanının dini referanslarla yeniden düzenlenmesi hız kazandı (Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2024, s. 5-7)

2016 yılında, 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu’nda 6764 sayılı Kanun’la yapılan değişikliklerle MESEM’ler (Mesleki Eğitim Merkezleri) yeniden yapılandırıldı (6764 sayılı Kanun, 2016). Çıraklığa girişteki 14 yaş sınırı kaldırılırken eğitim koşulu “*en az ortaokul veya imam-hatip ortaokulu mezunu olmak*” şeklinde düzenlendi. Bu değişiklik, okula başlama yaşındaki düzenlemelerle birlikte düşünüldüğünde daha çarpıcı bir sonuç ortaya çıkarıyor. İlkokula başlama yaşının 66 aya kadar çekilmesi ve 4+4+4 sisteminde ortaokulun en erken 12,5 yaşında tamamlanabilmesiyle, çıraklık eğitiminin başlangıç yaşı da aşağı çekilmiş oldu (6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2012, md. 6). Böylece eğitimle çocuk işçiliği arasındaki sınır çocukların aleyhine yeniden düzenlendi.

Seküler-modernleştirici çocukluk kurgusundan son dönemde dini referansların yükselişe geçmesine kadar tüm evreler farklı ilkelerden hareket ediyor görünse de her ikisi de devletin ve siyasal iktidarların geleceğini güvence altına alacak bir araç olarak konumlandırma noktasında birleşiyor.

Yeni Çocukluk Rejimi: Peki Bugün Ne Değişti?

Bugün yaşanan dönüşüm, önceki yeniden inşa süreçlerinden önemli bir noktada ayrılıyor. Cumhuriyet’in ilk yüzyılında çocukluğun yeniden tanımlanmasında belirleyici aktör büyük ölçüde devletti. Çocuk, ulus-devletin ihtiyaç duyduğu yurttaşın inşasının merkezinde yer alıyordu. Ama bugün çocukluğu yeniden tanımlayan temel dinamik, devletin ideolojik tercihleriyle sınırlı kalmıyor. Küresel kapitalizmin yeniden yapılanması, neoliberal ekonomi politikaları ve sermayenin değişen ihtiyaçları karşısında devlet de bu yeni ekonomik dönemin gerekleri doğrultusunda çocukluk politikalarını biçimlendiren temel aktör olma işlevini sürdürüyor.

Bu dönüşüm, kapitalizmin son kırk yılda yaşadığı yapısal krizlerden bağımsız düşünülemez. 1970’li yıllarda Fordist üretim modelinin krize girmesiyle birlikte neoliberal politikalar dünya ölçeğinde hâkim paradigma hâline geldi (Yolcu, 2021, s. 654-675). Üretimin küresel ölçekte parçalanması, kamu hizmetlerinin piyasalaştırılması, esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması ve maliyetleri düşürme baskısı çalışma yaşamından başka, eğitimi, sosyal politikaları ve çocukluğa ilişkin kamusal anlayışı da dönüştürdü. Refah devletinin çocukları korumaya dönük mekanizmaları zayıflarken, piyasanın ihtiyaçları sosyal hakların önüne geçmeye başladı.

Bu yeni üretim düzeni, çocukluğu doğrudan hedefleyen bir politika geliştirmede ama çocukluğu tanımlayan ölçütleri değiştirmeye başladı. Modern çocukluk paradigması, çocuğun gelişimsel ihtiyaçlarını merkeze alıyor; eğitim, oyun, korunma ve katılım hakkını çocukluğun vazgeçilmez unsurları olarak kabul ediyordu. Neoliberal dönemdeyse çocuk giderek daha fazla ekonomik işlevi üzerinden değerlendirilmeye başlandı. Eğitimin amacı, piyasanın talep ettiği becerilere sahip işgücü üretmek olarak tanımlandı (Sormaz ve Yüksel, 2012, s. 985-1008). İstihdam edilebilirlik, beceri uyumu, ara eleman ihtiyacı, rekabet gücü, verimlilik gibi kavramlar, çocukluk ve eğitim politikalarının merkezine yerleşti.

Türkiye’de Cumhuriyet’in kurucu devlet paradigması kabuk değiştirirken, devlet-toplum ilişkisi başka bir normatif zemin üzerinde yeniden biçimleniyor. Son yirmi yılda çocukluk, piyasanın ihtiyaçları kadar siyasal iktidarın muhafazakâr toplum tasavvurunun da müdahale alanına dönüştü. Dini referansların eğitim politikalarında giderek belirleyici hâle gelmesi, aile merkezli çocuk politikalarının güçlenmesi, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini yeniden üreten uygulamaların yaygınlaşması ve toplumsal yaşamın muhafazakâr normlar doğrultusunda yeniden düzenlenmesi, çocukluğun ideolojik olarak da yeniden biçimlendirildiğini gösteriyor. Türkiye’deki yeni çocukluk rejiminin ayırt edici özelliği tam burada ortaya çıkıyor: Neoliberal politikalarla muhafazakâr siyasal iktidarın çocukluk politikaları birbirini tamamlıyor.

Modern çocukluk anlayışında çocuğun eğitimde tutulması, korunması, sağlıklı gelişiminin desteklenmesi, yetişkinlerin ekonomik dünyasından belirgin biçimde ayrıştırılması temel bir ilkeyken, yeni rejimde çocuklukla yetişkinlik arasındaki sınırlar piyasa dinamikleriyle siyasal-ideolojik projenin önceliklerine göre yeniden çiziliyor. Çocuk bir yandan hak öznesi olarak tanımlanıp “koruma” söylemiyle kuşatılırken, diğer yandan sermayenin ihtiyaçlarına göre konumlandırılıyor, “beceri” kazandırılan, piyasaya uyumlu ve ideolojik olarak biçimlendirilmiş bir özne olarak kurgulanıyor. Karşı karşıya olduğumuz durum, tekil hak ihlallerinin ötesinde, çocukluğun anlamını ve sınırlarını yeniden kuran yapısal bir dönüşüme işaret ediyor.

Bu dönüşüm yalnızca ulusal politikaların sonucu olarak ortaya çıkmıyor. Bugün dünyanın en büyük hazır giyim, elektronik, tarım ve madencilik tedarik zincirlerinin önemli bir bölümü, çocuk emeğinin yüksek oranda sömürüldüğü ülkelerde üretim yapıyor. (ILO ve UNICEF, 2021, s. 15-22). Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) ve UNICEF’in raporları, çocuk işçiliğinde tek belirleyenin yoksulluk olmadığını, küresel üretim modelinin de sonucu olduğunu ortaya koyuyor (ILO ve UNICEF, 2021, s. 24-32). Çocuk emeği, kayıt dışı ve düşük maliyetli üretimin en kırılgan halkalarından biri olarak varlığını sürdürüyor. Dolayısıyla çocukluğun yeniden tanımlanması kültürel ya da hukuki bir tartışmayla sınırlı kalmıyor. Küresel ekonomi politiğin doğrudan bir meselesi hâline geliyor.

Bugün çocuk işçiliğinin yeniden yaygın hâle gelmesi, modern çocukluğun temel kurumlarından biri olan okulla üretim arasındaki ilişkinin de yeniden kurulması anlamına geliyor. Çocuğun okulda tutulması artık gelişimsel haklarından ibaret değil, ekonominin ihtiyaç duyduğu işgücünün nasıl ve ne zaman yetiştirileceği açısından da tartışılıyor. Mesleki eğitim ve çıraklık politikaları bu nedenle kritik bir alan hâline geliyor. Eğitimle çalışma arasındaki sınırın çocukların korunması lehine kurulması gerekirken çalışma giderek eğitimin bir bileşeni olarak meşrulaştırılabilir. Böylece çocuk işçiliği ortadan kaldırılması gereken bir hak ihlali olmaktan çıkarılıp meslek edinme ya da beceri kazanma söylemleri içinde yeniden tanımlanabiliyor.

Türkiye de bu dönüşümden payını alıyor. Özellikle son yıllarda ekonomik kriz, yüksek enflasyon, artan yoksulluk ve sanayinin sürekli dile getirdiği ara eleman ihtiyacı, çocukluk politikalarının yönünü belirleyen önemli etkenler arasında yer alıyor. Eğitim sistemi giderek daha fazla işgücü piyasasının ihtiyaçları üzerinden tartışılıyor.

MESEM'lerin yaygınlaştırılması, çocuklukla emek piyasası arasındaki sınırın yeniden düzenlenmesi işlevini görüyor. 14 yaşındaki bir çocuk eğitim sistemi içinde öğrenci olarak tanımlanması gerekirken, ağır koşullarda işçi olarak rahatlıkla çalıştırılabilir. Böylece çocuğun statüsü alana göre değişiyor. Eğitimde çocuk, ekonomik üretim ilişkilerinde “meslek öğrenen genç” ya da “ara eleman” olarak adlandırılabilir.

Eğitimden dışlanmayla çocuk işçiliği birbirini besleyen iki sürece dönüşüyor. Çocuk işçiliği emek sömürsünün yanı sıra, eğitim, sağlık, oyun, dinlenme ve gelişim haklarının da bütüncül ihlali anlamına geliyor.

Bu dönüşümün ulaştığı ölçek, çocuk emeğinin artık istisnai bir durum olmaktan çıktığını gösteriyor. İSİG Meclisi'nin 2026 verilerine göre (İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi, 2026), 2013 yılından bu yana en az 852 çocuk iş cinayetlerinde yaşamını yitirdi. Aynı değerlendirmeye göre yaklaşık 765 bin öğrenci MESEM ve mesleki teknik lise kapsamında işyerlerinde fiilen çalıştırılırken, sanayi, tarım, inşaat ve hizmet sektörlerinde yaklaşık 3 milyon çocuk farklı biçimlerde emek sürecine katılıyor. Bu veriler, çocuk emeğinin münferit ihlallerden ibaret olmadığını, eğitim ve çalışma politikalarının kesişiminde yapısal bir üretim sisteminin parçası hâline geldiğini gösteriyor.

Türkiye’de çocukluğun yeniden düzenlenmesinde ekonomik ihtiyaçların yanı sıra devletin ideolojik ve güvenlik politikaları da belirleyici olmaya devam ediyor. Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde çocukluk ulus-devletin ihtiyaç duyduğu yurttaş yaratma hedefiyle biçimlendirilirken, bugün bir yandan piyasaya uyumlu üretken işgücünü, diğer yandan toplumsal düzeni, aileyi, ahlâki normları ve güvenliği yeniden üreten çocukluk politikaları geliştiriliyor.

Bu süreci hızlandıran tek etken ekonomik dönüşümler olmadı. Son yıllarda yaşanan savaşlar, kitlesel göç hareketleri, COVID-19 pandemisi ve 6 Şubat depremleri gibi olağandışı gelişmeler, çocukların haklara erişimlerini zayıflattı, mevcut eşitsizlikleri derinleştirdi ve hak ihlallerini artırdı. Olağandışı dönemler, çocuk haklarının askıya alındığı geçici istisnalar olmaktan çıktı, yeni çocukluk rejiminin hızlandığı eşikler hâline geldi.

Bu krizlerin ortak özelliği, çocukların haklarını aynı anda birden fazla alanda zayıflatmaları. 2023 yılında BM Çocuk Hakları Komitesi Türkiye açısından ayrımcılık, şiddet, engelli çocukların hakları, eğitim ve mesleki eğitim, mülteci-göçmen çocuklar ve çocuk adaleti alanlarını acil önlem gerektiren başlıklar arasında değerlendirdi. Komite ayrıca 6 Şubat depremleri sonrasında yaklaşık 2,5 milyon çocuğun aşırı yoksunluk, barınma ve temel hizmetlere erişim sorunlarıyla karşı karşıya kaldığına dikkat çekti (Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi, 2023).

Yeni çocukluk rejimi çocukların daha fazla çalıştırılması ya da daha fazla cezalandırılmasıyla özetlenemez. Aynı zamanda çocukluk için kurulmuş kamusal koruma mekanizmalarının parçalı hâle gelmesi anlamına geliyor. Eğitim, sosyal koruma, sağlık, barınma ve çocuk adaleti gibi alanların birbirinden kopuk politikalar olarak ele alınması, çocuğun bütüncül hak öznesi olma niteliğini zayıflatıyor. Çocuk haklarının gerçekleşmesi, bu alanların birbirini tamamlayan kamusal güvenceler olarak örgütlenmesine bağlı. Yeni rejimse bu güvenceleri giderek daha fazla piyasanın ihtiyaçlarına ve kriz koşullarına bağlı hâle getiriyor.

Eğitim Reformu Girişimi'nin 2025 Eğitim İzleme Raporu (Eğitim Reformu Girişimi, 2025), çocukların eğitim hakkının artık yalnızca okul politikalarıyla açıklanamayacağını ortaya koyuyor. Rapora göre ekonomik kriz, zorunlu göç, iklim krizi ve afetler eğitim sistemini doğrudan etkileyen çoklu kriz alanları hâline geldi. Türkiye'de 2024 itibarıyla çocukların %39,5'i yoksulluk ya da sosyal dışlanma riski altında bulunuyor. Aynı rapor, 804 bin 250 çocuğun örgün eğitim dışında olduğunu, yaygın eğitim kurumlarına kayıtlı çocuklar da eklendiğinde eğitim sisteminin dışında kalan çocuk sayısının 1 milyon 463 bini aştığını ortaya koyuyor.

Bu tablo, çocuklar için risklerin büyüdüğünü net olarak gösteriyor. Çocuk işçiliğinin yaş sınırının esnetilmesinin, eğitimin işgücü piyasasına göre yeniden düzenlenmesinin, adli sistemdeki çocukların yetişkinler gibi yargılanmasının savunulmasının (7593 sayılı Çocuk Koruma Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2026), birbirinden bağımsız politika önerileri olmadığı çok açık.⁵

⁵ Çocukların yetişkinler gibi yargılanmasına kapı aralayan 7593 sayılı Çocuk Koruma Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, TBMM Genel Kurulunda 8 Ağustos 2026 tarihinde kabul edildi, 18 Ağustos 2026 tarihli ve 33344 sayılı Resmî Gazete'de yayımlandı. Kanunun Anayasa Mahkemesine götürülerek iptalinin istenebilmesi için en az 120 milletvekilinin başvuruda bulunması

Bu noktada çocuk adaleti politikalarıyla çocuk işçiliği politikalarını aynı analitik çerçevede değerlendirmek gerekiyor. Özellikle suça sürüklenen çocukların yetişkinler gibi yargılanmasını da kapsayan çocuk koruma kanununda yapılmak istenen değişiklikler, bu yeni çocukluk rejiminin en görünür örneklerinden biri. Aynı yaş grubundaki çocuklar çalışma yaşamında üretime katılabilecek kadar olgun, ceza hukukunda yaptığının sonuçlarını bilecek kadar yetişkin, siyasal katılım ya da bireysel haklar gündeme geldiğindeyse “henüz çocuk” sayılıyor. Böylece çocukluğun sınırları bilimsel veriler yerine, hangi alanda nasıl bir toplumsal ihtiyaç bulunduğuna göre esnetiliyor ya da daraltılıyor.

İşte bugün karşı karşıya olduğumuz dönüşümün ayırt edici özelliği burada yatıyor. Bugün, çocukluğun hangi ölçütlerle tanımlanacağı yeniden tartışmaya açılıyor. Çocukluk, giderek daha fazla sermayenin ihtiyaçları, güvenlik politikaları ve neoliberal yeniden yapılanmanın gerekleri doğrultusunda yeniden anlamlandırılıyor.

Modern çocukluğu kuran okul, aile, sosyal devlet, çalışma yaşamı ve çocuk hakları hukuku arasındaki tarihsel bağlar yeniden düzenleniyor. Bir yandan çocukların korunmasına ilişkin uluslararası normlar varlığını sürdürüyor, diğer yandan bu normların maddi dayanaklarını oluşturan kamusal eğitim, sosyal koruma ve çocuk hizmetleri zayıflıyor. Sonuç olarak çocuk hakları söylemiyle çocukların gündelik yaşam deneyimleri arasındaki mesafe büyüyor.

Çocukluğu Yeniden Savunmak

Devletin ve sermayenin çocukluğu özel bir müdahale alanı olarak hedef alması rastlantısal değil elbette. Çocukluk, bireyin hem toplumsal hem de ideolojik açıdan şekillendirilebildiği, müdahaleye ve hak ihlaline en açık dönemdir. İdeal işgücü profiliyle makbul yurttaş tipolojisi en az maliyetle ve en kalıcı biçimde ancak çocukluk evresinde inşa edilebilir. Dolayısıyla çocukluğu kontrol etmek, sistemin kendi geleceğini ve iktidar ilişkilerini garanti altına alması anlamına geliyor.

Bu nedenle yeni rejimi tek başına sermayenin çocukluğu yeniden tanımlaması olarak okumak indirgemeci bir bakış olur. Çocukluk; piyasa mekanizmaları, devlet aklı, güvenlik politikaları ve toplumsal eşitsizliklerin eş zamanlı işlediği bir alanda yeniden biçimlendiriliyor. Piyasa çocuğu erkenden işgücüne hazırlarken devlet eğitim yoluyla itaatkâr yurttaş ve toplumsal davranış biçimi üretiyor. Güvenlik politikaları bazı çocukları risk, tehdit ya da suç kategorileri içinde yeniden tanımlıyor. Yoksulluk, göç, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, engellilik ve etnik kimlik gibi eşitsizlikler de bu süreçlerin etkisini derinleştiriyor. Dolayısıyla bugün

gerekiyor. Bu yazının yazıldığı tarihte, çocuk hakları savunucuları kanunun iptali için mücadeleye devam ediyor.

egemen olan çocukluk rejimi tek görünse de bu rejim bütün çocuklara aynı çocukluğu yaşatmıyor.

Yeni rejim çocukluk kategorisini ortadan kaldırmıyor, parçalı ve koşullu hâle getiriyor. Bazı çocuklar için uzun eğitim, bakım, oyun ve korunma dönemi uzarken bazı çocuklar için çalışma, bakım emeği, evlilik, göç, savaş ya da ceza adaleti yoluyla yetişkinlik sorumlulukları erkene çekiliyor. Böylece çocukluk ortak bir gelişimsel evre olmaktan uzaklaşıp sınıfsal, ekonomik ve siyasal koşullara göre farklı deneyimlenen eşitsiz bir toplumsal kategoriye dönüşüyor.

Üstelik çocukluk rejimi yalnızca yasa, politika ve kurumlar aracılığıyla da yeniden üretilmiyor. Yetişkinlerin çocuklarla kurduğu ilişki de bu rejimin önemli bir parçasını oluşturuyor. Çocuğu hak sahibi bir özne olarak görmekle onun adına karar vermek, rehberlik etmekle itaat beklemek arasındaki fark, bu rejimin pratik ilişkiler düzeyinde nasıl yeniden üretildiğini gösteriyor. Çocuğu korumakla çocuk üzerinde güç kullanmak arasındaki sınır da burada belirginleşiyor. Çocukluğun nasıl tanımlandığı kadar, çocukluk deneyimini çevreleyen ilişkilerin de politik bir alan olduğunu gözden kaçırmamak gerekiyor.

Bugün çocuk hakları mücadelesi, tek tek hak ihlallerine itiraz yükseltmenin ötesinde, çocukluğun kendisini bütünsel olarak savunmayı gerektiriyor.

Çocukluğu savunmak, çocukları piyasanın ihtiyaç duyduğu ucuz ve esnek işgücü olarak gören anlayışın karşısında bilimsel bilgiyi, evrensel normları ve çocuk haklarını savunmak anlamına geliyor. Bunun için de çocuk hakları hareketini büyütme gerekiyor. Çünkü çocukluğun sınırlarını piyasa belirlemeye başladığında, çocuk hakları ihlal edilmekle kalmıyor, çocukluğun kendisi işgal ediliyor.

Philippe Aries, modern anlamdaki çocukluğun tarihsel bir inşa olduğunu söylerken “çocukluğun icadı” tartışmasını başlatmıştı (Tan, 1989, s. 73-76; Heywood, 2003, s. 19-28). Neil Postman da yaklaşık kırk yıl önce kitle iletişim araçları ve televizyon kültürünün çocuklarla yetişkinler arasındaki sınırları aşındırdığını savunarak “çocukluğun yok oluşu”na işaret etmişti (Postman, 1995, s. 97-120). Oysa çocukluk ne bir anda icat edildi ne de yok oldu. Görülmediği dönemlerde de hak öznesi olarak tanınmadığı zamanlarda da çocukluk hep vardı. Değişen, çocukluğa yüklenen anlamlar, tanınan haklar ve çocuklardan beklenen toplumsal rollerdi. Dün olduğu gibi bugün de çocukluk yeniden tanımlanıyor. Bu kez inşaya yön veren dinamikler; küresel kapitalizmin krizleri, sermayenin ucuz ve esnek işgücü ihtiyacı, din ve aile merkezli normlar üzerinden inşa edilen muhafazakâr toplum tasavvuru ve güvenlik eksenli devlet politikaları olarak ortaya çıkıyor.

Yazıya şu soruyla başlamıştık: Peki bugün çocukluğu kim, hangi ihtiyaçlarla ve kimin yararına yeniden inşa ediyor?

Bu sorunun yanıtı, çocuk hakları mücadelesinin yönünü de belirliyor. Çünkü bugün mücadele yalnızca tek tek hak ihlallerine karşı yürütülüyor, çocuğu hak sahibi bir özne, çocukluğu insanın gelişimsel bir evresi olarak tanımlayan tarihsel kazanımın bütününe savunmak gerekiyor. Çocukluğu savunmak, çocukları piyasanın ihtiyaç duyduğu ucuz işgücü, güvenlik politikalarının yönetmesi gereken risk grubu ya da ideolojik projelerin taşıyıcısı olarak gören anlayışla mücadele etmek anlamına geliyor.

Paulo Freire, Ezilenlerin Pedagojisi'nde, eğitimin ya mevcut düzenin itaatkâr bireylerini yetiştiren bir ehlileştirme aracına ya da özgürleşmenin kaldıracına dönüşeceğini hatırlatır (Freire, 2019, s. 21-22, 41-43). Bugün çocukluğu sermayenin ve neoliberal politikaların karşısında savunmak, çocukların kendi tarihlerinin ve yaşamlarının öznesi olacağı bir dünya için mücadele etmek, tam da bu politik sorumluluğun gereği olarak önümüzde duruyor.

Kaynakça

- 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu. (1924). *T.C. Resmî Gazete*, (63), 6 Mart 1924.
- 4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Millî Eğitim Temel Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kâğıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun. (1997). *T.C. Resmî Gazete*, (23084), 18 Ağustos 1997.
- 5387 sayılı Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun. (1949). *T.C. Resmî Gazete*, (7217), 27 Mayıs 1949.
- 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2012). *T.C. Resmî Gazete*, (28261), 11 Nisan 2012.
- 6764 sayılı Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2016). *T.C. Resmî Gazete*, (29913), 9 Aralık 2016.
- 7593 sayılı Çocuk Koruma Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2026). *T.C. Resmî Gazete*, (33344), 18 Ağustos 2026.
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi. (2023). *Türkiye'nin Birleştirilmiş Dördüncü ve Beşinci Periyodik Raporlarına İlişkin Sonuç Gözlemleri* (CRC/C/TUR/CO/4-5).

- Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme. (1995). *T.C. Resmî Gazete*, (22184), 27 Ocak 1995.
- Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun. (1994). *T.C. Resmî Gazete*, (22140), 13 Aralık 1994.
- Bumin, K. (2013). *Batı'da Devlet ve Çocuk*. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Eğitim Reformu Girişimi. (2025). *Eğitim İzleme Raporu 2025*. Eğitim Reformu Girişimi. (egitimreformugirisimi.org/yayinlar/egitim-izleme-raporu-2025/)
- Freire, P. (2019). *Ezilenlerin Pedagojisi*, (D. Hattatoğlu, E. Özbek, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gök, F. (Ed.). (1999). *75 Yılda Eğitim*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hesapçıoğlu, M. (2009). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29, 121-138.
- Heywood, C. (2003). *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, (E. Hoşsucu, Çev.). Kitap Yayınevi.
- İlkokullar Yönetmeliği. (1972). *T.C. Resmî Gazete*, (14291), 29 Ağustos 1972.
- İnal, K. (1999). Paternalist Politikanın İdeal Türk Çocuğu, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32(1), 1-18.
- International Labour Organization ve UNICEF. (2021). *Child Labour: Global Estimates 2020, Trends and the Road Forward*. ILO ve UNICEF. (www.ilo.org/publications/major-publications/child-labour-global-estimates-2020-trends-and-road-forward)
- İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi. (2026, 22 Nisan). *Çocuk İşçiliğine, Sanal Bağımlılığa, Uyusturucuya, Kumara, Şiddete ve Çetelere Karşı Mücadeleye! 2013'ten Bugüne En Az 852 Çocuk İşçi Çalışırken Hayatını Kaybetti*. (www.isigmeclisi.org/21620-cocuk-isciligine-sanal-bagimlilik-uyusturucuya-kumara-siddete-ve)
- Kap, D. (2014, Kasım). Türkiye'de Zorunlu Din Dersi Uygulaması, *Akademik Perspektif*, 58-61.
- Karadeniz Çelebican, Ö. (2020). *Roma Hukuku*. Turhan Kitabevi.
- Moskova Çocuk Hakları Bildirgesi. (1918, Şubat). *Moskova Çocuk Hakları Bildirgesi* [Türkçe çeviri]. Academia.edu. (www.academia.edu/107401527/Moskova_%C3%87ocuk_Haklar%C4%B1_Bildirgesi_%C5%9Eubat_1918)
- Onur, B. (2005). *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*. İmge Kitabevi.

- Öztañ, G. G. (2013). *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Piaget, J. (1999). *Çocukta Zihinsel Gelişim*, (H. Portakal, Çev.). Cem Yayınevi.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun Yok Oluşu*, (K. İnal, Çev.). İmge Kitabevi.
- Rousseau, J.-J. (2009). *Emile ya da Eğitim Üzerine*, (Y. Avunç, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sormaz, F., Yüksel, H. (2012). Değişen Çocukluk, Oyun ve Oyuncanın Endüstrileşmesi ve Tüketim Kültürü, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3), 985–1008.
- Stearns, P. N. (2018). *Çocukluğun Tarihi*, (H. Dikmen, B. Uçar, Çev.). Dedalus Kitap.
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. (1974). Ortaokul ve Lise Programlarında Yapılan Değişiklikler ve Ahlâk Dersi Öğretim Programı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, 1798, 301–308.
- Tan, M. (1989). Çağlar Boyunca Çocukluk, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22(1), 71–88.
- Thompson, E. P. (2004). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (U. Kocabaşoğlu, Çev.). Birikim Yayınları.
- Yolcu, H. (2021). Eğitimde özelleştirme: Strateji, yöntem ve teknikler, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 54(2), 645-675. (dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1684678)